

PIRNÁT ANTAL—VÉGH FERENC

ÚJ ADATOK HELTAI GÁSPÁRRÓL

Az elmúlt évben a Román Népköztársaságban folytatott tanulmányutamon módomban volt átvizsgálni Kolozsvár XVI. századi városi iratait. E cikkben közöljük a bennük talált Heltaira vonatkozó adatokat.

A források két csoportra oszlanak: a nagytanács (száz férfiak, centumviri, centum electi viri) jegyzőkönyvei alkotják az elsőt, a városi bíróság jegyzőkönyvei a másodikat.

A tanácshatározatokról a rendszeres feljegyzések 1557-től vannak meg. Az első kötet 1557-től 1565-ig terjed. A következő, 1566–69-es kötet jelenleg lappang. Jakab Elek még használta. Az utolsó minket érdeklő kötet 1570 és 1582 között íródott.

A bírósági jegyzőkönyvek közül az 1562, 1564–65, 1567–69, 1570 és az 1572–75 éveket sikerült megtalálnom. E feljegyzések a városi bíróság előtt elhangzott vallomásokot tartalmazzák, azonban az ítéleteket csak igen ritka esetben közlik. A nótáriusok nem egyszer megtették, hogy a vallomást valamilyen kezük ügyébe eső, egyik felén már teleirt cédulára írták le. E cédulákat azután betették a jegyzőkönyv megfelelő helyébe. Ilyen formán — vallomások hátlapjain — a bírósági jegyzőkönyvek néhány egyéb természetű irat töredékét is megőrizték.

A jegyzőkönyvek 1570-ig általában latin, attól kezdve magyar nyelvűek. Ma valamennyit a kolozsvári Állami Levéltárban őrzik.

E helyen kell köszönetet mondanom Kelemen Lajosnak és Jakó Zsigmondnak, akik a kolozsvári levéltár tanulmányozásában hasznos tanácsaikkal és jegyzeteik rendelkezésemre bocsátásával segítségemre voltak.

Pirnát Antal

Heltai Gáspár életének nagy részét homály fedte s fedi ma is. Többen próbálkoztak e homály eloszlatásával, azonban az első világháború előtti életrajzírók jelesebbjei (Borbély István, Lakos Béla) jórészt Jakab Elek múlt század végén megjelent kétkötetes Kolozsvártörténetére hivatkoznak (vagy ebből merítenek hivatkozás nélkül). Az első világháború utáni sovinszta légkör lehetetlenné tette, hogy kutatóink a helyszínen ellenőrizzék Jakab és követőinek adatait, vagy újakat búvároljanak elő. Akik Magyarországon folytattak kutatásokat (mint Waldapfel József), kizárólag hazai és nyugati forrásokra, nagyrészt pedig filológiai érzékükre voltak utalva. Most a Román és a Magyar Népköztársaság között megjavult viszony lehetővé tette, hogy kutatóink az erdélyi városok levéltáraiban is végezhesenek kutatómunkát. Így időszerűvé vált, hogy kiegészítsük vagy újraalkossuk a XVI. század e jeles alakjának hiányos élettörténetét. A Pirnát Antal által talált adatok némiképp kikerekítik eddigi ismereteinket.

Vizsgáljuk meg, mennyiben ...

A Tanácsjegyzőkönyvek 1557–65. évi kötete.

9. oldal.

1557. június 29.

(feria tertia in festo Beati Petri et Pauli apostolorum.)

Quia domini iudex et senatus sine consensu dominorum electorum virorum dominum Casparum plebanum ad edificacionem domus balnei admiserunt, ac minores laboratores daturum sine scitu ipsorum obtulerunt, ob hoc decreverunt, ut nullus ex eo actione teneatur ad domum balnei minores laboratores dare, si quis ex libero consensu dare vult, stet in beneficentia sua voluntate.

(Mivel bíró uram és a kisebb tanács a nagytanács hozzájárulása nélkül megengedte, hogy Gáspár plébános úr fürdőházat építsen, és a nagytanács tudta nélkül segédmunkásokat is felajánlott, azért elhatározták, hogy ez az intézkedés senkit ne kötelezzon arra, hogy segédmunkásokat adjon a fürdőház építésére; ha valaki szabad akaratából adni kíván, cselekedjék tetszése és akaratára szerint.)

Ezt az adatot ismeri Jakab Elek is, Borbély István is, azonban egyikük sem közli a jegyzőkönyv teljes szövegét. Pedig ezzel kapcsolatban néhány dolog figyelmet és tisztázást érdemel.

Feltétlenül tisztázandó lenne, hogy ezekben a hónapokban ki a plébános Kolozsvárott: Dávid vagy Heltai. A fenti jegyzőkönyv szerint június végén még Heltai, hiszen »dominum Gasparum plebanum . . . admiserunt«, jöllehet az 1557 június 13. kolozsvári zsinaton a hitvallást Dávid Ferenc mint »kolozsvári pap, az erdélyi magyar eklézsia superintendense« írta alá, Heltai pedig mint »a kolozsvári eklézsia Seniora«. ¹ A Seniort értelmezhetjük esperesnek, a választott presbiterek vezetőjének, de talán plébánosnak is. Ugyanis a fenti jegyzőkönyvi adat csak megerősít abban a gyanunkban, hogy Heltai a plébánosságról nem 1556-ban mondott le, ahogy azt Schwarz és nyomában mások is tartják, ² hanem csak 1557 második felében; ezt különben már Lakos Béla is gyanítja, kár hogy feltevést semmilyen adattal sem támasztja alá. ³ Dávid magyar superintendenssé való megválasztása nem zárja ki azt, hogy Kolozsvárott Heltai maradt a plébános. Hiszen évekkel később a nagytemplom körül dúló vita idején maga Dávid bizonyítja, hogy Kolozsvárnak soha magyar plébánosa nem volt, ő is mint száz lett plébánossá, ⁴ tehát a kolozsvári plébános a magyar pü-pöknék nem volt alárendeltje.

Különbén a városi tanácsi jegyzőkönyv is csak 1557 mindszentek napja előtti vasárnap nevezi Dávidot először plébánosnak, s ezt látszik támogatni — a fenti adat figyelembevételével — az a tény is, hogy Dávidot ez év februárjában Kassa városa is meghívta plébánosának, s hogy Dávid ezt a meghívást elfogadta. Csak a zavaros politikai és katonai helyzet miatt nem mer és nem tud útrakerekedni egész szeptemberig, amikoris véglegesen visszautasítja a meghívást. ⁵ Csak ekkor léphetett Kolozsvárt Heltai örökébe.

Megtudjuk a feljegyzésből, hogy Heltai Gáspár fürdőépítés tervével foglalkozik. Ez új adat, mert Borbély szerint ⁶ Heltai csak *felügyelői* megbízást kapott a városi fürdőház építésénél. Borbély különben is két határozatot ismertet művében: az első szerint (ez lett volna a jún. 29. közgyűlésen) korlátlan rendelkezési szabadságot biztosítottak Heltainak a munkások felett; ezt a rendelkezési jogot korlátozták a júl. 5. ülésen. Mint látjuk, Borbély hibásan kezeli a második gyűlést: a korlátozó rendszabály dátuma a Pirnát-által feljegyzett jún. 26., míg az első, Borbély idézte meghatalmazás a bíró és a kisebb tanács határozata lehetett. A fentebbi jegyzőkönyv hivatkozik is erre: »Quia domini iudex et senatus . . . admiserunt«.

Elképzelhető, hogy az önkéntes közmunkát igénylő fürdőépítkezés Heltai saját vállalkozása lehetett, mert a városi tanács különben nagyobb eréllyel sürgette volna az építést. (Alig egy évvel később, 1558 ápr. 16-án a városi vízvezeték építésénél adóengedményt kértek a királynőtől, és 1558 jún. 25-én kötelező közmunkával sietteték az árokásást.) Ha így áll a dolog, akkor egy nagyarányú magánépítkezés kezdetén állunk: Heltai 1557-től kezdve fürdőt, bástyát, bolthelyiséget és papírmalmot épít. Önkéntelenül felvetődik a kérdés: vajon nem volt-e lemondásának egyik mozgatója, hogy plébánossága akadályozta a nagyobb kereseti lehetőségek megszerzésében?

Érdekes kérdés, hogy vajon egyenlő-e ez a Heltai-féle fürdő — melyről ilyen néven nem esik több említés az emlékekben — azzal a fürdővel, melyet 1561-ben »király-fürdője«-ként emlegetnek a jegyzőkönyvek? Ez ugyanis 1565 okt. 17-én még mindig nem készült el, 1568 márc. 19-én is szegyenkezik miatta a tanács, s csak 1571 jan. 20-án hoznak határozatot a városi tanácsülésen a fürdőnek kiutalandó előlegről, hogy ez annak fejében »lakják a fürdőháznál, hogy oltalmazza a pusztulástól«. ⁷

*

¹ CONSENSVS DOCTRINAE DE SACRAMENTIS Christi Pastorum et Ministrorum Ecclesiarum is inferiori Pannonia . . . CLAUSSENBVRG . . . Anno 1557. Közli kivonatos formában és fordításban Jakab Elek: Dávid Ferenc irodalmi emlékei 29. l.

² Archiv des Vereins für Sieb. Landesk. Neue Folge II. 349. l.

³ Dr. Lakos Béla: Heltai Gáspár reformátor és kora. 13. l.

⁴ Jakab Elek: Kolozsvár története II. 130. l. és Oklevéltár Kvár tört.-hez II. k. 85. l.

⁵ Oklevéltár II. 28—31. lapok.

⁶ Borbély István: Heltai Gáspár. (Budapest, 1907.) 33. l.

⁷ Jakab: Kvár tört. II. 177 s. köv. lk.

18. oldal.

1557 július 6.

(feria tertia post festum Visitationis Mariae.)

Statutum est, ut vinee Nigrorum Monachorum venduntur, ad quarum vendicionem elegerunt ex centum viris Franciscum Wythez, Stephanum Nyrew, Clementem Theybel et Benedictum Nagh. Dominus iudex e numero dominorum civium eligat, quos voluerit duos, quarum precium in presenciam dominorum centum virorum adducat. et huiusmodi pecunia assignetur ad manus domini Casparis Helthaj ad edificacionem propugnaculi, et debitum Stephani Fodor flor. Lij ex precio vinearum solvatur.

(Elhatározták, hogy a fekete barátok szőlőit eladják, mely eladásra a nagytanácsból kijelölték Vitéz Ferencet, Nyíró Istvánt, Theybel Keletemt és Nagy Benedeket. Bíró uram válasszon ki tetszése szerint kettőt a polgár uraim közül, ezeknek adassék át a szőlők ára a nagytanács jelenlétében, és ezt a pénzt bizzák Heltai Gáspár úram kezére bástyaépítés céljából, és a Fodor Istvánnak járó 52 forintot fizessék ki a szőlők árából.)

Jakab ismeri és idézi is e határozatot, azonban nem pontosan. Jakab szerint ugyanis az 1557. június 29. közgyűlésen a fürdőépítés engedélyezésén kívül még olyan határozat is született, »hogy az eladott erdő ára a fal építésére fordíttassék s az építtetésre két biztos választassék«. Az egyik Heltai Gáspár volt.⁸ (Ezt az adatot Pirnát már nem találta meg az általa átvizsgált jegyzőkönyvekben.) A továbbiakban pedig idézi a szerinte 1557. jul. 5-i határozatot, mintegy az előző határozat magyarázatára. Nyilvánvaló, hogy itt ugyanazon építkezésről van szó, csak az a zavar, hogy a Jakab által idézett — de a forrás megjelölése nélkül — határozat erdő eladásáról beszél, míg a másodikban világosan szőlőkről van szó.

Jakab Elek idézi a Szt. Erzsébetről elnevezett kolozsvári elaggott szegények háza levéltárában talált adománylevelet.⁹ Ebben Izabella királyné megerősíti a szegényházat Fodor István volt bíró ajándékában. Fodor István ugyanis a királynő ajándékaról a város javára lemondott; a királynő — a levél szavai szerint:¹⁰ az »említett sütőházat, két darab szőlőt és két kertet . . . a melyek ezelőtt a megnevezett, de közelebb megszüntetett Domokos szerzetbeli zárda tulajdonában voltak, a mondott három kórházbéli szegény betegek és az azon városban levő gymnasiumbeli tanuló ifjak fenntartására engedte át, adta, adományozta örökösen és visszavonhatatlanul.«¹¹ A királyné megerősítő levele után egy héttel, apr. 11-én úgy határozott a tanács, hogy »a polgárok a szász-férfiakból vagy a népből válasszanak kettőt, akik a szőlőknek viseljék jól gondját s jóvedelmét fordítsák a tanulók tartására.«¹²

Mindezt azért volt szükséges elmondani, mert nem látszik kizártnak, hogy »a fekete barátok szőlőie kifejezés mögött a Fodor István volt bíró által adományozott szőlők állanak. Ez esetleg némi magyarázatot adna arra is, hogy miért tartozott a város Fodornak 52 forinttal. Ez az 52 forint a fentlén egy héttel előbbi tanácsülésen is szerepelt, aholis — barátok eladott kertjeinek árából (400 ft.) szándékoztak kifizetni tartozásukat. (Városi tanácsi jegyzőkönyvek, 1557. jun. 29.) Hogy nem tették, bizonyítja a fenti irat. — A valószínűség azonban amellettszól, hogy az 52 forint más természetű tartozás volt bíróval szemben.

*

93. oldal

1560. február 11.

Universi Centumviri electi intellexerunt a domino Casparo Helto, quod florenos octingentos extradare promississet. Commiserunt igitur dominis iudici ac senatui, ut in quantum progredi valebant, testudines cum illis pecuniis edificari circa cimiterium ab orientali partecurent. Edificacionem autem consistorii Masahaz et inscriptionem moderni dimittant (?) nehezen olvasható!) Edificacionem tamen carnal . . . (szakadás a papíron) non ipsi moleste ferunt.

(A teljes nagytanács tudomásul vette, hogy Heltai Gáspár megígérte, 800 forint átadását. Megbízta tehát bíró uramat és a kisebb tanácsot, hogy amennyire telik, építsenek boltokat a cinterem keleti oldalára. A tanács mázsházának építését és a mostani feliratot azonban hagyják el. A hentesüzletek (?) építését viszont megengedik.)

Ezt a határozatot ismeri és ismerteti Jakab. A »carnal . . .« szótörödeknek ő is ilyesféle magyarázatát adta, mert idézi egy 1568-i jegyzőkönyvi adatot, mely ezt igazolja. Ebben ugyanis az áll, hogy a megépített kamrákban vagy azok egy részében eleinte a céhen kívüli mészárosok

⁸ Jakab: i. m. II. 83. l.

⁹ Jakab: i. m. II. 91. l. (Fasc. A. Nro 18 alatt.)

¹⁰ 1556-ban Fodor István a bíró. (Oklevéltár, II, XIX. szám alatt) — 1557-ben nem ő a bíró. (Okl. tár I. 389. 1558-ban l.) ismét ő a bíró. (Jakab: i. m. II. 86. l.)

¹¹ »Datum Albe Julie tertio die mensis Aprilis Anno Domini 1557.« Okl. tár I. 390. l.

¹² Jakab: i. m. II. 91. l.

¹³ Jakab: i. m. II. 145. l.

árultak húst, majd bizonytalan ideig tartó szünet után »a tanács visszaadta nekik a templom cinterme mellett azon 13 kamrát, melyben eddig is árultak«. ¹³ Borbély merőben másként idézi a Jakabbal kétségkívül közös forrást. ¹⁴ Borbély csak 300 forintot emleget, és azt állítja, hogy a mázsaház feliratának *megtartását* köttették ki.

Mindenesetre fontos adat számunkra a »floreos octingentos extradare promississet«. Jakab nem tudja mire vélni ezt a szövegezést, s azóta is bizonytalan, hogy vajon e 800 forint Heltai adóssága volt-e a várossal szemben, vagy pedig ő kölcsönzött ilyen jelentős összeget Kolozsvárnak. Kutatásaink mai állása mellett ez utóbbi látszik valószínűnek, hiszen nem felejthetjük el, hogy Heltai az elmúlt három évben nagyarányú építkezéseket folytatott, s főleg: hogy már 1559-ben (1560-ban már bizonyosan) visszaszerezte nyomdáját Hoffgreffttől, s itt is nagy erővel veti magát a munkára. Bizonyára jelentős tőkét gyűjtött már össze ekkorra. Talán a kölcsönzéstől sem riadt vissza — bár a valószínűség nem szól az uzsora mellett. Az alábbi jegyzőkönyvi feljegyzések mindenestre nagy vagyonra engednek következtetni. Az »extradare« szó valami olyan értelmezést is megenged, hogy Heltai a pénzt nem a tanácsnak ígérte átadni, hanem az építőmunkások bérére, anyagra stb. maga szándékozott kifizetni.

*

95. oldal.

1560. február 13.

(feria tertia post Dominicam Septuagesimae)

Item, ut ad procuracionem adaugendi vel augmentandi sacellum aut ex centum elect. aut ex semetipsis dominus iudex et jurati cives eligant quattuor homines et eciam extruendi testudines . . . juxta postulacionem Casperi Helthy.

(Továbbá elhatározták, hogy a kisebb templom kibővítésének és megnagyobbításának felügyeletére bíró uram és az esküdtek válasszanak négy embert vagy a nagytanácsból, vagy maguk közül, és ugyanezek felügyeljenek a boltok építésére Heltai Gáspár kívánsága szerint.)

»Juxta postulacionem Gaspari Helthy«. Vajon miért kívánta Heltai Gáspár, hogy a templom nagyobbitását és a kereskedők fülkéinek építését négy tanácsstag ellenőrizze? A két nappal előbbi tanácskozáson nyolcszáz forintot kölcsönöz a városnak — most bizalmatlan. Hogyan? Nagyon kínálkozik ez a feltevés, hogy joggal bizalmatlan, hiszen a város nem a legjobb adós: — később látni fogjuk, hogy pénzét 3 év múlva is igen nehezen kapja meg a várostól. Még 1560-ból is csak annyit tudunk, hogy tartozását követeli a várostól. Hogy megkapta-e, nem tudjuk.

Ha helyet adunk az előbbi jegyzőkönyvvel kapcsolatos feltevéseinknek, akkor érthető Heltai aggályoskodása. Amennyiben ugyanis a kölcsönzött pénzt maga kezelte, tehát maga fizette a munkásokat, iparosokat, anyagot, méltán kérhette a négy tanácsbeli ellenőr kiküldését, hiszen a végső elszámolásnál — esetleg — gyanúsítások érthettek volna. De különben is indokolt a városi tanács iránti bizalmatlansága, hiszen nem felejthette még el Thuri György vádjait s a nyomokban kavargó botrányt. Thuri ugyanis 1558-ban azzal vádolta a város vezetőit, hogy elsikkasztották a kvartát. Ez a pör, mely Thuri bebörtönzésével járt s a király fenyegetéseit vonta a városra, még 1560-ban sem zárult le; ez ügyben a városi jegyzőkönyvek — érthetően — csak nagyon homályos közléseket tartalmaznak.

Ami a boltok építését illeti, Jakab, műve egy későbbi helyén, megemlíti, hogy a boltok lassan készültek. Bizonyítja ezt az, hogy amikor egyes iparosok és kereskedők — megunva a huzavonát — a kistemplom odalánál fabódékat akartak építeni, a közgyűlés 1562 okt. 16-án szigorú intézkedést hozott az ilyen építkezést azonnali megszüntetésére, mondván: a *jövő* nyáron (!) maga szándékozik ott kőboltokat emeltetni. ¹⁵

108. oldal.

1560. december 29.

(Dominica proxima post festum nativitatis Domini.)

Item. Domini centumviri intellexerunt literas sue Majestatis ac eciam Caspari Heltini de mola papiracea extruenda in suum usum quare hoc negocium ad dominum iudicem et senatum distulerunt, ut citra ullam moram et dilacionem locum per dominum Casparum ad id circumspectum revideant diligenter, si vicinis nocumento mola illa ibi fieri erit, aut commode erigi poterit et si nocumentum aliis perspexerunt, alium eligat et sibi concedatur.

(Továbbá. A nagytanács tudomásul vette Ófelsége levelét, valamint Heltai Gáspárét a papírmalom építéséről a maga (Heltai) hasznára, ezért azt a megbízatást adták bíró uram-

¹³ Borbély: i. m. 40. l.

¹⁴ Jakab: i. m. II. 183. l.

nak és a kisebb tanácsnak, hogy minden halasztás és késedelem nélkül a Gáspár uram által e célra kiszemelt helyet alaposan szemléljék meg, hogy ártalmára lenne-e a szomszédoknak ott ez a malom, vagy pedig alkalmasan fel lehet-e állítani, és ha azt tapasztalják, hogy ártalmára lenne másoknak, akkor válasszon (Heltai) másik helyet, és azt engedjék át neki.)

Talán az építkezések lassú üteme miatt kényszerült Heltai új kereseti lehetőség után nézni. Az 1559-ben véglegesen visszaszerzett nyomda egyre nagyobb kapacitással dolgozott. Költséges és nehézkes volt a nyomda papírellátása. Így Heltai elhatározta, hogy maga-magát tehermentesítő papírmalmot létesít. A városi tanács nagy körültekintéssel, de feltétlenül szolgálatkészen jár el ez ügyben: 1560 december 29-én intézkedik a malom helyének kijelöléséről. Jakab ugyan a kérvény és a tárgyalás évét 1561-re teszi, Borbély — Jakab nyomán — szintén,¹⁶ Pirnát Antal azonban jól sejt, amikor itt tévedést gyanít kutató elődeinél. A tanácsjegyzőkönyvben ugyanis az egyes üléseknél nincsen feltüntetve — vagy legalábbis igen ritkán — az ülés éve, hanem a könyvben az egyes éveket egy üres lap és egy nagy évszámmal jelzett lap választja el egymástól. A fenti jegyzőkönyvi bejegyzés valóban az 1561-es évet jelző lap után található, azonban ez nyitja meg az 1561-es év gyűléseinek sorát. Így a gyűlés helyes keltezése: 1560. december 29. Az új magistrátus megválasztása rendszerint az év utolsó, karácsony körül tartott tanácsülésén történt. A következő tanácsülést már az új magistrátus tartotta, január első napjaiban. A fenti tanácsülést a már megválasztott 1561. évi vezetőség hívta össze, de a szokástól eltérően még 1560 utolsó előtti napján. Ez magyarázza azt, hogy a jegyzőkönyvi feljegyzés az 1561-es határozatok sorát nyitja meg.

Érdekes lenne tudnunk, hogy vajon milyen »szomszédok« ártalmát akarta elkerülni az óvatos és előrelátó tanács? Talán a kardfenő és cserzővarga-céhekét, amelyek pár éve, 1557 december 14-én váltak külön, az egyiknek kardfenő műhelye, a másiknak malma létesülvén. Ez a kardfenő-műhely »az úgynevezett csermalom feletti gátnál« épült, de erre csak azzal a kikötéssel kaptak a tanácstól engedélyt, hogy ők gondozzák a gátat, és nagy szárazság esetén nem fenhetnek semmit, sőt a vizet is el kell zárniok.¹⁷

*

182. oldal.

1563. február 6.

(Die Saturni in die Dorotheae.)

Ex parte contentacionis domini Casparis concionatoris et rectoris schole quod domini iudex et senatores nunciaverunt, volunt domini centum viri quod census per omnia remedia, ablacionem pignoris, domus vendicionem eciam colligant et debita persolvant, quod si vero cum presenti censu ad hoc non satis haberent, requirant iterum civitatem et civitas providebit.

(Gáspár uram prédikátor és iskolarektor kielégítése ügyében, amelyről bíró uram és a kisebb tanács beszámolt, azt határozta a nagytanács, hogy az adót minden eszközzel, még zálogszedéssel és házak elárverezésével is begyűjtsék és járandóságait kifizessék; ha pedig a jelenlegi adó erre nem lenne elég, keressék meg újra a várost, s a város intézkedni fog.)

Heltait 1562 augusztus 31-én fogadták meg az új iskolaévre rektornak, s ekkor a bírói testület előtt »tiszte minél jobban teljesítésére« kérték fel, egyben az iskolaépület karbantartására 31 forintot adományoztak.¹⁸ Hogy ez iskola milyen elhanyagolt állapotban lehetett, arra elég egy 1563 február 14-i tanácsjegyzőkönyvi adatot ismertetnem. Ezen a gyűlésen elhatározták és parancsolták, »hogy a bíró az iskola fedelét a quartából igazítsa meg 200 forintra, állítsanak a bolt alá oszlopot is, vagy a falakat faerősítéssel biztosítsák, hogy ne omolják be.«¹⁹

Ez az épület ma is áll Kolozsváron. Ép és igen szép termeiben számos nyoma maradt az évtizedeken keresztül benne tanuló és rendetlenkedő diákoknak: az oszlopokon évszázados karcolások, beírások. (Érdemes lenne egyszer alaposan megvizsgálni ezeket az oszlopokat!) A mai látogató számára érthetetlen, hogy ezek az erős és tömör falak, boltozatos mennyezetek valaha bedőléssel fenyegettek volna. Valószínűnek látszik, hogy a javítási utasítás a kolostor egy ma már nem létező szárnyépületére vagy szobácskájára, esetleg valamilyen fedett folyosóra vonatkozhatott.²⁰

Ebben az iskolában tanított Heltai. A keze, igazgatása alatt 2—3 segédtanító (lector) működött, többnyire idősebb diákok. Ezek a rectornál laktak, kosztoltak, s némi pénzbeli

¹⁶ Jakab : i. m. II. 181. l. és Borbély : i. m. 43. l.

¹⁷ Jakab : i. m. II. 94. l.

¹⁸ Jakab : i. m. II. 166. l. Ez az összeg, úgy látszik, a szokásos évi juttatás volt.

¹⁹ Jakab : i. m. II. 167. l. Megjegyzendő, hogy Jakab ezt a szöveget nem fordította pontosan. Ő oszlopról és faerősítésről beszél.

²⁰ Volt ugyan Kolozsvárott ekkor még egy iskola, de a renoválás kimondottan a kolostori iskolára vonatkozik : »Decreverit civitas . . . ut tectum claustris sive schole . . . ex proventu quarte curent« (A Jegyzőkönyv 183. oldalán.)

fizetést is húztak a rector fizetése terhére. A segéd-tanítókodás nem lehetett megvetendő állás, hiszen a gazdag Fodor István bíró fia, Bálint is pályázott rá 1558-ban. Az erről döntő tanács-ülési határozat szövegezi le, hogy a lectoroknak »de proventibus quarte contentos reddant, sed de contribucions civitatis ad usum et solucionem lectorum nihil solvant.«²¹ Hogy a segéd-tanítók ettől a rendeletről eltértek, és megpróbálták a várostól mellékes-pénzt is húzni, mutatja az is, hogy a tanács 1568-ban szigorúan meghagyta, hogy a lectorok nem léphetnek fel semmiféle igénnyel a tanáccsal és a várossal szemben, s hogy »a rector, mint eddig is szokásban volt, a maga 100 forintjából fizesse őket!«²² — Koszt, lakás, fizetség: nem maradhatott valami sok Heltainak a rectori fizetésből!

Ennek ismeretében szinte hihetetlennek hangzik az, hogy Kolozsvár, »kincses Erdély« egyik leggazdagabb városa olyan nagy összeggel tartozott prédikátorának és iskolaigazgatójának, hogy annak kifizetéséhez házakat kellett elárvereznie, adóját »per omnia remedia« kellett behajtania. Kolozsvár jövedelme 1558-ban 1366 dica (vonás) volt, ami 6145 forint 25 dénárt jelentett. Az egész azévi bevétel az elmúlt évi hátrálékokkal és a zsellérektől is bevett adóval együtt 7138 forint 32 dénár volt.²³ Hogy Heltai sem rectori, sem prédikatori fizetéséből nem volt képes oly nagy összeget kölcsönözni, hogy e hatalmas adóból sem tudták kifizetni, azt bizonyítja az is, hogy neki 1570-ben — a sáfár-polgárok számadása szerint — »régebbi és újabb fizetésében adatott 163 forint.«²⁴

Heltai annál is inkább aggódhatott kinnlevő pénzének sorsa iránt, mert a korabeli feljegyzések és felterjesztések mind arról beszélnek, hogy a hitelezőt sorozatosan érik tetemes károsodások. Fodor István és Fyllstich Lőrinc panaszojlik pl. 1560-ban, hogy »az adósok készpénz helyett kótyavetve tárgyaikat becsültetik meg s ezzel károsítják meg a hitelezőt«. A király 1560 márc. 30-án leiratában rendelkezik is, hogy az adósoknak meg kell esküdni, hogy nincsen készpénze; csak ezután kerülhet sor árverésre, ahol is az adós ruhái kivételével hazi jobb darabjai, bora, esetleg földjei, szőlei kerülnek árverésre, sőt az adós¹ 1 év és 3 napra börtönbe is lehetett zárni.²⁵

*

A Tanácsjegyzőkönyvek 1570—82 évi kötete.

47/b. oldal.

1571. július 29.

(Die dominico proximo post Beatae Annae)

Az Salatser feozeset Mykeppen eo k(egielmek) varaswl Rendeltek volt ennekeleotteis az Espotalhoz az Zegenyek taplalasara, Mostanis eo k(egielmek) azt akaryak, hogy azonba Maradyon, Es senky, sem Seres Marton, sem Heltay Gaspar Vram sem egieb senky Ennekwtanna Sert Neh feozessen penzre hanem ha haza zwksegere, Mert ha kywlemben chelekezyk El-seobe eo k(egielmek) Tyz forintal Bwntetyk megh ha massor leszen 20 forintot veznek rayta, Es azwtan Valamenyzyer az fele dologban talaltatnak, ket Annyewal Bwntetyk.

— Eo k(egielmek) Byro Vramat keryk azon hogy aggya Erteny Gaspar Vramnak, hogy Tharca ahoz magat. Mert eo kegelmet sem tarthatiak teob zabadsagba Mynt eomagokat.

— János Zsigmond váratlan halálával nehéz idők szakadtak az erdélyi protestáns egyházakra. Báthory István fejedelmesege alatt minden alkalmat megragadott arra, hogy az egyre erősödő protestantizmust visszaszorítsa. Rövid uralkodása mellett leginkább az volt eme tervének gátja, hogy Erdélyben 1570-re már kialakultak, szinte végleges formát öltöttek a reformált egyházak. Báthory István arra törekedett, hogy először anyagilag törje meg, tegye lehetetlenné az erdélyi evangélikusok, reformátusok és unitáriusok helyzetét, ellenállását. 1571-ből számos jelét látjuk annak, hogy Báthory elgondolása nem volt lehetetlen elképzelés. Például az udvari papságát és királyi nyomdafelügyelőségét János Zsigmond halálával egy csapásra elvesztő Dávid Ferenc meg-megújuló pénzkérései még azokat a hívőket is elidegenítették tőle, akik pedig azelőtt rajongva néztek rá.

Dávid fizetése körül a viták még János Zsigmond életében megkezdődtek. A kérdés igazán égetővé, valóban existenciális kérdéssé csak Báthory uralomrajutásával vált. Ekkor, a pénztelenség miatt, esett az oktatás színvonala is: az iskolából elkergették a tanítókat. Megcsappant a prédikátorok száma is.

Ebből az időből származik a kolozsvári városi tanács határozata, amelyben megtiltják a kolozsvári polgároknak — különösen pedig, szinte kiemelten Heltai Gáspárnak —, hogy otthon »pénzre« — tehát üzleti célokból — sört főzzenek. Feltehető, hogy e szociális indokkal

²¹ A Jegyzőkönyv 37. oldalán.

²² Jakab: i. m. II. 168. l.

²³ Jakab: i. m. II. 115. l.

²⁴ Jakab: i. m. II. 175. lap jegyzete.

²⁵ Jakab: i. m. II. 134. l.

hozott rendelet mögött is a tekintélyes és vagyonos unitárius prédikátor, író-nyomdász megnyomoritásának, visszaszorításának szándéka áll.

Valószínűbb azonban az, hogy e rendelet kiadását nem személyes s nem vallási támadás sugallta. Lehet, hogy a tanács csupán egy régebbi rendeletének²⁶ akart érvényt szerezni az azzal nem törődő Heltaival szemben.

Azonban nem kizárt az első feltevés sem, hiszen a röviddel ezután (szept. 17-én) kiadott cenzura-rendelet is a szász városok nyomdái mellett elsősorban Heltait sújtja. Ebben az esetben mindenestre figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a nagyon szigorú hangú s a nevekkel a személyeket is kiemelő határozat befejezése valamilyen sajnálkozó bocsánatkérésé olvad: mintha a tanács tagjai azt mutatnák meg, hogy ők nem ezt és nem így akarták. Ők csak végrehajtói a felsőbb parancsnak — holott együtt éreznek az öreg Heltai Gáspárral . . .

A Birósági jegyzőkönyvek 1570 évi kötete.

130. oldal.

(1570) 21 April.

Coram dominum Johannem Eppel et Benedictum Igartho.

Segeswary Damakos fiaij Leany Byzonsagy Az Annyok ellen.

Heltay Gaspar hity Zerent vallya, hogy Mýkor Eotet Segeswary Damakos Betegh voltaban hozza hywatta volna Es Jelentette volna Neki hogy Akaratya az hogy Rendelest akarna tenny Eréksege es Marhaya feleol, Es kerte volna azon hogy megh Irna az eo akartyat, kerte hogy azzal neh Bantana, Mert egeb dolgay volnanak, vegre hogy vgian nem Akart egebet benne, Rea engedet, Es az mynt feyebe Zette wolt az dolgot, hazahoz Ment es otthon megh Irta. Az vtan az harangozo Cristámnustol megh kulte neky hogy megh olwastassa es megh lassa ha jol vagion Irwa, Mint egy orah Mwlwa esmet vyzza vitte neky az harangozo es mellette egy chedwlat vyt oda hogy aztis Beleh Irna, Mert ky felette volt Segeswary damakos es azonis kerette hofi Az eomaga pechetywel megh pechetellie, Theob vyassatis chinallyon Rea, Mert az espotal Mestertes Eordeghe Keleventh Theob baratyis akarya oda hywatny kjkel megh peceteltery. Eo ez vallo Mind azzonkeppen chelekedet es esmet megh kwite az ttestamentum lewelet neky azon harangozotwl, Azwtan myt chelekettenek vele Nem thwgya, Aztis wallya hogy mykor azokat eleh Zamlalta myt vele megh Iratot valamennyie fiaj leany hon voltak Mind eleotte otth woltak Es hallotak az attyok zawat, Megh az leany Byrtak Rea hogy az fiaynak haggya az owarbely hazat, Ekkert Janostis oda hywatta volt, Es ez dolgot hallotta myth Zolt Segeswary Damakos.

Heltai fenti tanúvallomása eddig teljesen ismeretlen volt. A vallomásban szereplő személyek közül csak Eppel János ismerős. Tagja lehetett a kor Kolozsvára egyik legkiterjedtebb szász-patricius családjának. 1570-ben két Eppel is szerepel a város vezetésében: Petrus Eppel esküdtpolgár és Johannes Eppel dispensator. A vallomást Ijgyártó Benedekkel együtt felvevő Johannes Eppel valószínűleg ez utóbbival azonos.

Amint a pör többi vallomásából kiderül, Segesvári Domokos gyermekei szerint a Heltai által írt végrendelet nem egyezett az elhunyt szóbeli végrendeletével. Így Heltait — ha burkoltan is — végrendelet-hamisítással vádolták. Hogy mi lett e pör vége: erre talán a további kutatások adják meg a választ.

Szükséges megjegyezni, hogy Heltai Gáspár vallomása nem »szerves« rész a bírósági jegyzőkönyvnek; ugyanis egy külön cédulán szerepel, melyet betettek Segesvári Domokos örökösének perénél a jegyzőkönyv 130. oldala mellé.

A Birósági jegyzőkönyvek 1572—75 évi kötete.

Az előbbi vallomáshoz hasonlóan a következő vallomás is mellékelt, külön papírra frott szöveg. A kötet 394. oldalához 1574. november 28-i dátummal egy Heltaival semmi összefüggésben nem levő vallomást tettek be. Ennek a cédulának a tulsó oldalán a következő vallomástöröredék olvasható:

Tyztelendew Biro wram es Kyrál Biro wram annak okayet hyttam Gaspar wramat heltey gaspart Kegelmetek eleybe hogy az En megh holt wram hoffgreff georgy es gaspar wram tetek volt eltok Egywas kozot Illien Composiciot az Nyomtato Zerzam felewl, mykep-

²⁶ 1560. VI, 29. »Item, quod nec in foro nec alibi cerevisiam vendere liceat, nisi magistro hospitalis. Et hoc dominus Judex proclamari faciat. (A Jegyzőkönyv 98. oldalán.)

pen az w Kottes lewelok tartia hogÿ Mindoniknek pochetes Lewelek volt Egymas kozot Illien modon hogy valamelik elseobe megh halna, annak az felesÿghet az Njomtato Zerzambol tegie kj Negy zaz forintal az mint az w Kettes leweleke megh vagon, kyt megh Bjonitok az w kettes lewelekkal Annak okaert az Negy zaz forintot kjwanom megh twle az w compositioiok Zerent Ha penigh megh Nem agja tehat az Njomtato zerzamoto ollian eppen megh kjwanom twle az mely eppen kezebe Ereztotem, si juris est towaba ha torven mongja mywel hogy 12 eztendeigh el az Njomtato zerzam wtan az myt Nyerth wtana si Juri Videt (!) hyt zerent ele kjwanom twle ha penigh megh Nem agja En az w kettes lewelek tartassa zerint lee tezom az 400 zaz(!) forintoth Min dwtwlfogwa gyakorta valo krcsemre es ana, si iuris est megh . . .

Ez az emlék is elkerülte eddig a Heltai-kutatók figyelmét. Bár kétségtelen, hogy így, évszám nélkül, sokat veszít értékéből, mégis alkalmat nyújt néhány következtetésre.

1. »... az En megh holt wram hoffgreff georgy«. Hoffgreff György halálának éve eddig ismeretlen volt előttünk. Biztossá most sem lett, de közelebb jutottunk valamilyen a meghatározáshoz.

Ezt a peres iratot 1574 novemberének végén már nem érezhette aktuálisnak a nótárius. Valószínűleg azért nem, mert ekkor már elintézték egymás közt a pört Heltai és Hoffgreffné. Tehát a vallomást *1574 november 28 előtt*, esetleg hónapokkal vagy évekkel előbb, vette fel a jegyző.

A vallomásban Hoffgreffné a hites-level szövegét idézve, a törvény segítségét kéri ahhoz, hogy Heltai megadja neki azt az összeget, amit a nyomda munkájából 12 év alatt keresett, »mywel hogy 12 eztendeigh el az Njomtato zerzam wtan« — vagypedig ő teszi le a 400 forintnyi váltásgot.

A bírósági jegyzőkönyvekben 1562-ben már »Relicta Georgii Hoffgreff«-ként szerepel, azután is többször.²⁷ Minthogy a fenti vallomás-töredékben Hoffgreffné arról panaszkodik, hogy már többször kérte ezt az elintézési módot, feltételeznünk kell, hogy Hoffgreff György *nem 1562-ben* (azaz 12 évvel a fenti vallomás hátlapján talált írás kelte előtt) *halt meg, hanem előbb!* Így valószínűnek látszik, hogy Ferenczy Zoltán, Gulyás Pál és mások feltevése volt helyes: Heltai 1559-ben azért kapta vissza nyomdáját Hoffgrefftől, mert a mester eltávozott az élők közül.

2. Mennyiben a vallomást 1574-ben jegyezte le a nótárius, felmerül a kérdés: vajon mennyivel előzte meg a pör Heltai Gáspár halálát? Heltai halálának csak az éve ismeretes mindmáig. Pontos hónapját, napját mi sem tudjuk megadni. Azonban egy új adat révén kétségséggé válik Jakab Elek ama feltevése, hogy Heltai 1574 első felében halt meg.

Jakab Elek ismertette a kolozsvári városi tanácsnak azt a határozatát, amelyben elrendeli, hogy a temetkezési hely igen szűk volta miatt csak azt a halottat lehet és szabad a templom temetőkertjébe temetni, akinek hozzátartozói az egyházfinak a temetés díját készpénzben lefizették, vagy zálogot hagytak. Amíg ez meg nem történt, még a sírgödört sem lehetett megásni. Az egyházfiúi számadások 1577-i rovatában szerepel egy 1574-ről írt bejegyzés, melyet Jakab így idéz: »Az 1574. templomban való temetésért a zálogok«. E bejegyzések sorában a sor második tagja: Heltai. Így: »Heltai Gáspárnak van egy öreg pohara fl.11.« Ezt egy későbbi időpontban áthúzták, és ezt írták utána: »Solvit«.²⁸ Sajnos Jakab nem sorolja fel a többi eltemetett nevéit, s így azt sem tudjuk megállapítani, hogy kik és hányan kerültek 1574-ben a templom temetőjébe. Pedig ez fontos lenne, mert Jakab abból, hogy Heltai neve a bejegyzések közül másodikként szerepel, azt a következtetést vonja le, hogy Heltai 1574 első negyedében halt meg.

A Bírósági Jegyzőkönyvek 376. oldalához egy 1574 november 18-ról szóló tanúvallomást tettek be a jegyzők. E vallomás hátsó lapján egy nagyon érdekes töredék található. Sajnos, az eredetileg is fogalmazványként készült, törlésekkel, áthúzásokkal teli szöveg nagyon nehezen olvasható. — A minket érintő szövegrész, egyben az egész írás veleje, a következő:

»... homines Ferenczy primarius et alter Anthonius Herczeg Regius Judices civitatis Coloswariensis Memorie Commendamus per presentes Quod Honesta domina Sophia relicta Reverendi quondam domini Casparis helay olim Tipographi et comansoris nostri Coram Nobis Personaliter constituta... Nobilem virum Americum Literatum Rivulensem (?) ... Advocan(tem), fecit constituit... A dátum: »Date In Civitate Coloswariensium Sabbatho die festo Beati Galli confessoris Anno domini Millesimo Quingentesimo Septuagesimo...« Tehát: 157. : az év pontos megjelölése lemaradt a tépett papírról. De ennek az ügyvédi megbízólevélnek, melynek tartalma semmiben sem tér el a megszokott sablontól, elején szerepel a bíró és a királybíró neve: Ferenczy Antal és Herczeg Antal. Ők pedig ezt a hivatalt *1574-ben* viselték Kolozsvárott! Tehát amit a töredék elárul nekünk: *1574. október 16-án Heltai*

²⁷ Bírósági jegyzőkönyvek, 1562-es kötet (5. old.) és 1564—65. évi kötet (14. és 95. oldalak).

²⁸ Jakab: i. m. II. 221. l.

Gáspárné már özvegy, ügyei vitelével Emericus Rivuliensis-t (Nagybányai Imre deák?) bízta meg. Feltehető, hogy ez a teljes felhatalmazással járó ügyvédi megbízás nemsokkal a férj, Heltai Gáspár halála után történhetett. Ezen adat alapján Heltai Gáspár halála inkább tehető 1574 őszére, mint tavaszára.

3. Nem érdektelen az a tudósítás sem számunkra, hogy a Heltai—Hoffgreff-féle nyomda felszerelését a legilletékesebbek 800 forintra becsülték.

Még csak annyit: nem tudjuk, mert semmi nyomát se leltük annak, hogy mi lett a feltehetően utolsó Heltai contra Hoffgreff-per eredménye. Talán a további kutatások erre is világosságot derítenek.

SCHIEBER SÁNDOR

ARANY JÁNOS NÉMET NYELVŰ TANKÖNYVBÍRÁLATA

Arany János 1854 végére nagykőrösi tanártársával, Szilágyi Sándorral karöltve, ötvenhatvan írott ivnyi terjedelemben, Magyar Olvasókönyvet szerkesztett.¹ Általános felfogás szerint a szerzők az I. kötetet benyújtották a Helytartó Tanácshoz, amely nem engedélyezte,² sőt a kézirat is odaveszett volna.³ Mások szerint kézírata megmaradt Szilágyi Sándor birtokában.⁴ Voinovich Géza azt sejtí, hogy a munka el sem készült.⁵

Mindenesetre 1854-ben Aranyt erősen foglalkoztatta egy Olvasókönyv terve, s így e téren otthonos volt. Ezzel magyarázható, hogy amikor Argay János pesti tanár (Új-világ-utcza 6) 1854. szeptember 27-én a Helytartó Tanácshoz beküldi engedélyezésért »a prot. alsóbb gymnasiumok számára és magánhasználatra« szerkesztett olvasókönyvét, s az továbbítja a nagykőrösi gimnáziumhoz, Arany vállalja bírálatát. Okt. 6-ról keltezett kritikája megkerült az Országos Levéltárban, s megtalálható »K. K. Ofner Statthaltereí-Abtheilung No 22810. 1854/4399. VI. A.« jelzet alatt. Két és negyed foliót tesz ki, és végig Arany kezeírása.

Érdeemes elolvasni Aranyt ezt a klasszikus németiséggel megírt, eddig ismeretlen bírálatát. Értékéből mitsem von le a bennmaradt néhány grammatikai hiba. Szigorú frás, de precíz. Hiányolja a költői szemelvényeket. A prózaiak nem tekinthetők a magyar próza képviselőinek. Megállapítja, hogy a szerző nem magyar prózaírókat használt, hanem németeket, ezeket ő dolgozta át, vagy fordította le. Stílus és tárgyi tévedéseket sorol fel, majd helyesírási hibákat és következetlenségeket. Úgyesen támaszkodva az »Entwurf der Organisation der Gymnasien«-re használhatatlannak tartja a német szellemben fogant tankönyvet.

Ezek után lássuk magát a szöveget.⁶

An die löbl. *Gymnasial Direktion*

in

Nagy-Körös.

Zufolge Verordnung Ejner h. k. k. Statthaltereí-Abtheilung zu Ofen, vom 19ten Sept. 1. J. No. 20851. ist der Gefertigte beauftragt worden, das beifolgende Manuscript: *Olvasókönyv prot. alsóbb gymnasiumok számára és magánhasználatra; több források után szerkeszté Argay János tanár*, einer gewissenhaften Rezension zu unterziehen, und sein Gutachten über die Brauchbarkeit dessen, als Lesebuch für Untergymnasien womöglichst einzusenden.

Die Forderungen, welche (Entwurf d. Vrg. §. 31.), in Hinsicht der Muttersprache, an einen Schüler der Untergymnasien gestellt werden, sind folgende: »richtiges Lesen und Sprechen; Sicherheit im schriftlichen Gebrauch der Sprache ohne Fehlen gegen die Grammatik und Orthographie, — nebstbei Kenntniss der Formen der gewöhnlichen Geschäftsaufsätze. Anfänge zur Bildung des Geschmacks durch Auswendiglernen von poetischen und prosaischen Stücken bleibenden Werthes, welche den Schülern erklärt sind.« Wo soll nun der Schüler alle diese Fertigkeiten hernehmen? Wo soll er Beispiele einer richtigen Orthographie, eines korrekten Stiles finden? Wie soll er zur Kenntniss jener Formen der Geschäftsaufsätze gelangen? Woher jene poe-

¹ Magyar Olvasókönyv Protestáns felgimnásiumok számára. Szerkesztették Arany János és Szilágyi Sándor, 1855.

² Koltai Virgil: Arany János élete és költészete. Győr, 1886. 96. l.; Pap Károly, Arany János-Emlékkönyv. II. Bp., 1934. 5. l.

³ Zsigmond Ferenc: A debreceni kollégium és a magyar irodalom. Debrecen, 1940. 115. l.

⁴ Benkó Imre: Arany János tanársága Nagy-Körösön. Nagy-Körös, 1897. 73–74. l.

⁵ Voinovich Géza: Arany János életrajza. II. Bp., 1931. 266–269. l.

⁶ Köszönetet mondok itt is hallgatónak, Szappanos Ádámnak, készséges segítségéért.